

Tegen de tweedeling: solidariteit

Het CDA-verkiezingsprogramma kiest voor de mensen zelf: hun verantwoordelijkheden en mogelijkheden moeten tot hun recht kunnen komen. Verantwoordelijke samenleving en sociale samenhang verdienen een herwaardering; mensen en organisaties staan klaar om hun steentje bij te dragen. Deze communitaristische benadering is bij uitstek geschikt om de tweedeling in de Nederlandse samenleving op een effectieve manier aan te pakken, met name in een gericht grote steden- en een gericht armoedebeleid.

Het CDA-verkiezingsprogramma kiest voor de mensen zelf: hun verantwoordelijkheden en hun mogelijkheden moeten tot hun recht kunnen komen. Deze communitaristische filosofie wordt in het bijbehorende manifest als volgt uitgedrukt: "Markt en overheid zijn onmisbaar als het gaat om samen leven. Maar op de eerste plaats zijn de inzet en betrokkenheid van mensen nodig. In de talloze gemeenschappen en organisaties waar zij zich inzetten voor gezamenlijke belangen en overtuigingen. Dat is het ware draagvlak van de samenleving: gezin, onderwijs, zorg, werkvloer en een veilige omgeving. Samen leven doe je niet alleen". Deze communitaristische benadering is bij uitstek geschikt om de

Mr.dr. A.J.E. Havermans

tweedeling in de Nederlandse samenleving op een effectieve manier aan te pakken. Eerder en huidig beleid heeft al wat trekken van die benadering, maar moet er veel meer van doortrokken worden. De tweedeling zal structureel op basis van deze filosofie moeten worden bestreden en dan met name in een gericht grote stedenbeleid en een gericht armoedebeleid.

Grote stedenbeleid

De steden hebben de naam dat 'het' er gebeurt, en dat is ook zo, maar dat 'het' heeft wel duidelijk twee gezichten. Het samenleven in steden is uitdagend, spannend, gezellig maar ook soms bedreigend door onveiligheid en criminaliteit.

Het functioneren van de grote steden staat onder een steeds groter wordende

spanning. De Nederlandse steden zijn al jaren geconfronteerd met een massale trek van bewoners en bedrijvigheid naar de randgemeenten, een toenemende concentratie van werkloosheid en uitkeringsafhankelijkheid, stijgende criminaliteitscijfers en een verminderde leefbaarheid.

Als we niet oppassen maakt veelvormigheid plaats voor opsplitsing en verscheidenheid voor gescheidenheid. Vitaliteit voor onveiligheid. Verdraagzaamheid voor polarisatie.

De grote steden – en de stedelijke samenlevingen in het algemeen – vormen het tehuis voor een groot deel van de bevolking. De steden bieden daardoor van oudsher een concentratie van scholing, werk, onderwijs en cultuur.

De grote steden beschikken voorts over de meeste potentie om Nederland in internationaal perspectief ook in de toekomst aantrekkelijk te houden voor investeerders. In het strijdperk van de internationale concurrentie vormen de steden de belangrijkste Nederlandse wapens. Zij zijn het gezicht van Nederland. Nationaal komt de betekenis tot uitdrukking in de relatief forse bijdrage van de steden aan het Bruto Nationaal Product. Nog steeds komt het belangrijkste deel van het nationaal inkomen tot stand in de steden. Vooral de grote steden vervullen daarmee een sterke economische motorfunctie.

Maar ik zou de steden tekort doen als ik alleen over hun economische betekenis sprak. Door de wereldgeschiedenis heen en ook vandaag zijn de steden de centra van sociale en culturele ontwikkeling en vernieuwing. Voor ons land is het hebben van 'gezonde' steden ook dáárom een levensvoorwaarde.

De groeikracht van de randgebieden is duidelijk ten koste gegaan van de kern-

steden. Verstoppingsverschijnselen zijn hieraan in belangrijke mate debet. De werkloosheidspercentages zijn in de grote steden bijna twee keer zo hoog als in de rest van Nederland. De bijstandsdichtheid is bijna drie keer zo hoog als het Nederlands gemiddelde. Samen herbergen de vier grote steden een kwart van alle werklozen. De sociale structuur in de oude stadswijken, met een omvang van middelgrote steden als Deventer en Gouda, wordt gedomineerd door inactieven. Waar in Nederland tegenover 100 werkenden gemiddeld 87 inactieven staan, ligt deze verhouding in de grote steden nu al één op één. De effecten van deze eenzijdigheid plaatsen de steden voor problemen, die zij binnen de huidige bestuurlijke structuur en regelgeving niet kunnen oplossen. En natuurlijk niet alleen de grote vier. Ook andere steden, maar in grote steden toch het meest.¹

Bij de aanpak van deze problemen gaat het opnieuw om solidariteit. Solidariteit tussen de mensen binnen de stedelijke gemeenschap, waartoe ik de gehele stedelijke agglomeratie reken. Het draagvlak en de medeverantwoordelijkheid voor het oplossen van de problemen van de centrumstad kan vergroot worden door zowel stad als randgemeenten daarop aan te spreken. Dat is ook de essentie van het concept van de stadsprovincie, maar in de discussies in de Tweede Kamer volledig op de achtergrond geraakt.

Daarnaast zijn oplossingen: de (her)verdeling van middelen op stedelijk niveau ten gunste van de oude (probleem)wijken en extra middelen en aandacht op rijksniveau. Ook hier kan alleen sprake zijn van het ombuigen

van problemen in kansen, als het beleid van de overheid meer randvoorwaarden schept waardoor mensen en organisaties op eigen schaal en mogelijkheden kunnen participeren in de samenleving. Versterking van de sociale samenhang en investeringen in leefbare steden staat hierbij voorop. Permanente samenwerking in de zin van *partnership* tussen politieke partijen, overheden en (nieuwe) maatschappelijke organisaties – inclusief het bedrijfsleven – moet centraal staan. Samen leven en samen werken met alles en iedereen staat daarbij voorop. Versterking van de sociale infrastructuur is het parool. Naar mijn mening zijn we de afgelopen tien jaren juist daar te ver doorgeschoten bij de bezuinigingen op lokaal niveau.² Gedwongen door bezuinigingen, door 'profijtkortingen' bij decentralisatie, door een zich in de jaren tachtig afzetten tegen de in de voorgaande decennia inderdaad sterk gegroeide welzijnssector, vooral in de sociaal-culturele en opbouwwerkershoek, hebben we in het netwerk van deze voorzieningen, dat nu juist voor de inzet van vrijwilligers zo onmisbaar is, gaten laten vallen, waardoor we nu door de mand vallen, bijvoorbeeld bij het jongerenbeleid. Onlangs deed de nieuwe korpschef van Den Haag, Wiarda, een oproep om vooral het aantal jeugdleiders en jeugdhonken uit te breiden en staatssecretaris Erica Terpstra van Volksgezondheid, Welzijn en Sport zei het zo: "Naar aanleiding van mijn beleidsbrief over lokaal sociaal beleid heeft de Tweede Kamer gezegd dat het lokale ondersteunende sociale beleid vanuit het welzijnswerk een belangrijker rol kan gaan spelen in de buurten. Maar dan moet het opbouwwerk een nieuw jasje aantrekken en zijn rol anders opvatten dan vroeger. Niet meer zo betut-

telend en verstikkend. Aan de andere kant denk ik dat we in het verleden te rigoureuze de stofkam door het welzijns- en opbouwwerk hebben gchaald. Juist deze professionals kunnen bijvoorbeeld veel betekenen bij de sociale activering. Maar anders dus: niet voor de mensen gaan lopen maar naast de mensen. Laat ze het zelf doen. Geef ze een hengel in plaats van een vis. Soms is een één-op-één benadering bij sociale activering noodzakelijk."

En: "Het vrijwilligerswerk verandert en daar willen we op inspelen. Daarbij willen we het vrijwilligerswerk een status geven die recht doet aan het belang van die inbreng. Ik durf rustig te stellen dat vrijwilligerswerk het cement is van onze samenleving. Maar de jongeren blijven wat achter bij de ouderen. Daarom zou een veranderde structuur ook de mogelijkheden voor de jongeren beter kunnen aanspreken."³

Dit alles vraagt om een aanpak door de verschillende overheden gezamenlijk, gecoördineerd op rijksniveau door een apart daarvoor benoemde bewindsman en op stedelijk niveau door een coördinerend wethouder.

Het is deze aanpak onder de noemer grote stedenbeleid, die na jaren van discussie en steeds weer nieuwe pogingen, op basis van het Deltaplan van de vier grote steden, in het regeerakkoord is terechtgekomen als een belangrijk speerpunt en nu ook resultaat begint af te werpen.

**Versterking van de
sociale
infrastructuur is het
parool.**

Daarbij gaat het om:

1. Het op rijksniveau bijeenbrengen via de coördinerend bewindsman van geldstromen van verschillende departementen, in plaats van specifieke uitkeringen te verstrekken van het

departement aan de gemeente, zoals voorheen voor de betrokken beleidsterreinen gebeurde.

2. Het aldus doorbreken van de schotten tussen de departementen en vergroten van de bestedingsvrijheid van de gemeenten, binnen daartoe te maken afspraken.

3. Het tot stand brengen van eenzelfde beweging op lokaal niveau, door het aanwijzen van een coördinerend wethouder en het ook daar bijeenbrengen van gelden, die voorheen door de afzonderlijke wethouders werden beheerd en besteed.

4. Het daaraan toevoegen van gelden van derden, zoals woningbouwverenigingen, Regionale Besturen Arbeidsvoorziening, de marktsector en zelfs Europese fondsen, zoals URBAN.

5. Het bevorderen van de participatie op lokaal niveau van burgers, bedrijven en instellingen bij een geïntegreerde aanpak van de problemen én het benutten van kansen, per stadsdeel of wijk.

6. Het sluiten van convenanten tussen de coördinerend bewindsman en wethouder voor een bepaalde periode. Oorspronkelijk alleen voor de vier grote steden, weldra gevolgd door vijftien middelgrote centrumgemeenten; het in het convenant zo nauwkeurig mogelijk omschrijven van ieders bijdrage en inspanning en van indicatoren voor de te leveren prestaties, zo nauwkeurig mogelijk gekwantificeerd en gerelateerd aan de met het grote stedenbeleid te bereiken doelen.

De concrete doelen hebben betrekking op:

- Werk en Inkomen (waaronder zaken als: langdurige werkloosheid, jeugdwerkloosheid, investeringen in stads-economie, deregulering ten behoeve van midden- en kleinbedrijf, schuld-

sanering en minimabeleid, werkgelegenheidsprojecten.

- Onderwijs (waaronder: achterstandsbestrijding, leerlingwezen, inburgering allochtonen, tegengaan schoolverzuim).

- Veiligheid en Zorg (waarbij aandacht voor bijvoorbeeld: wijkveiligheidsplannen, inbraakpreventie, toezichhouders voor bijvoorbeeld openbare ruimte, openbaar vervoer, verkeer en milieu, verhoging politiesterkte, bestrijding overlast, drugsproblematiek, aanpak cellentekort, opvang daklozen, verbreding bereik sociale pensions, verbetering ouderenzorg, versterking eerstelijnsgezondheidszorg in achterstandswijken).

- Leefbaarheid (onder andere: integrale programma's buurtbeheer, sportieve buurtontwikkeling, schooltoezicht, straattoezicht, herinrichting groenvoorzieningen, speelplaatsen, straatkunst, verbeteren woonomgeving, verbeteren lokaal milieubeleid, bevorderen doorstroming in sociale woningbouw).

Zoals gezegd, een zeer breed terrein, met vele actoren en verschillende geldstromen. Via zelfanalyse en visitatie zal begin 1998 een evaluatie plaatsvinden, die moet aantonen, dat voldaan wordt aan de gestelde prioriteiten en doelbereiking.

Staatssecretaris Kohnstamm heeft in zijn voortgangsrapportage 'De staat van de stad' onlangs vastgesteld dat het Grote stedenbeleid nog niet op alle onderdelen goed uit de verf komt en dat met name bij de opvang van kwetsbare groepen, de bestrijding van achterstanden in het onderwijs en het verbeteren van de veiligheid nog veel moet gebeuren.⁴ Stuk voor stuk speerpunten in het CDA-verkiezingsprogramma, evenals het ook door Kohnstamm benadrukte

(foto Catrien Ariëns)

'partnership' door de intensivering van allerlei coalities, samenwerkingsverbanden tussen overheid en private organisaties en individuele burgers. Het Grote stedenbeleid moet worden voortgezet en – als gezegd – ook bij dit beleid, evenals bij de aanpak van armoede, gaat het om solidariteit met de burgers, de mensen, als vertrekpunt. Om met prof. Ruud Muffels te spreken: "We moeten meer gebruik maken van wat mensen kunnen in plaats van te benadrukken wat ze niet kunnen. Investeren in mensen, in het menselijke, dat is wat wij voorstaan.⁵

Niet de stad is belangrijk, maar de mensen, althans volgens een bekende opvatting van Shakespeare. Hij zei het anders en mooier, met de woorden:

"What is the city but it's people." Of, om met Amitai Etzioni, die als voortrekker geldt van het 'communitarisme' te spreken: "Wij moeten beseffen, dat er in het verleden andere structuren bestonden die bepaalde sociale lasten voor hun rekening namen: gemeenschappen, families en individuen. Het is tijd om ze te herontdekken en een nieuw zekerheidsstelsel te ontwerpen waarin zij weer een betrouwbare plaats krijgen.⁶ Ook de ministeries van Volksgezondheid, Welzijn en Sport en Onderwijs wijzen er terecht op dat sociale integratie niet alleen via de sfeer van de arbeid verloopt. Ook de sport, de cultuur, de religie en allerhande vormen van vrijwilligerswerk hebben een integrerende functie.⁷

Armoedebeleid

Ik ben van oordeel dat voor armoedebeleid een soortgelijke organisatie in het leven moet worden geroepen als voor het grote stedenbeleid. Een nauwe samenwerking met maatschappelijke organisaties, bedrijven, instellingen en individuele burgers, al dan niet via vrijwilligerswerk is noodzakelijk. Deze aanpak is trouwens niet nieuw. Ik noem als voorbeelden het doorbreken van verticale schotten (tussen de overheden) en horizontale schotten (binnen één overheidslaag) en het bijeenbrengen van geldstromen ten behoeve van een integrale aanpak van problemen: het beleid ten aanzien van probleemcumulatiegebieden, de stadsvernieuwing, de sociale vernieuwing. Het zal dan wel nodig zijn dat meer en beter overleg ontstaat over dit beleid tussen de leden van de Tweede Kamerfractie en die van fracties in de gemeenteraden.

De armoedesituatie in Nederland is natuurlijk niet te vergelijken is met die in derdewereldlanden. Volgens de laatste gegevens van *United Nations Development Programme* loopt de armoede terug in de wereld, maar nog steeds moeten 1 miljard mensen leven van minder dan 1 dollar per dag. Toch ontkomen we er niet aan, binnen de verhoudingen van een verzorgingsstaat als de onze, ook hier van een armoedeprobleem te spreken. De meest recente cijfers, ontleend aan het Tweede jaarrapport Armoede en uitsluiting, getiteld 'De kwetsbaren'.⁸ "Ruim 670.000 huishoudens hadden in 1995 een inkomen onder of rond het in de Algemene Bijstandswet vastgelegde sociaal minimum. Dit betreft 11% van alle huishoudens in Nederland. Traditionele risicogroepen zoals ouderen, zieken, gehandicapten, vrouwen en

nieuwkomers blijken nog steeds kwetsbaar. Een kwart miljoen kinderen groeit op in kwetsbare, arme gezinnen. Zij hebben een geringere deelname aan het maatschappelijk verkeer en vertonen meer probleemgedrag. Voor een groot deel van de alleenstaande moeders met een bijstandsuitkering is het moeilijk om uit armoede te ontsnappen. Wanneer zij *parttime* gaan werken is dit door de kosten voor kinderopvang weinig lonend.

Onder ouderen hebben vooral oudere alleenstaande vrouwen een zwakke financiële positie. Daarnaast zijn gescheiden vrouwen uit de wat jongere generaties een kwetsbare groep in opkomst: zij hebben in de toekomst een hoog risico op duurzame armoede. Eén op de zes à zeven kleine zelfstandigen heeft een inkomen onder de armoedegrens, en deze groep is de laatste jaren in omvang toegenomen. Onder hen zijn veel starters en mensen die werkzaam zijn in de landbouw, horeca, handel en persoonlijke dienstverlening."

Het jaarrapport, waaruit deze bevindingen afkomstig zijn bevat bijdragen van een groot aantal wetenschappelijke onderzoekers en is mede gericht op de tweede Sociale Conferentie eind oktober in Ede.

Als voorzitter van deze en van de eerste Sociale Conferentie (in de wandeling het Armoededebat genoemd) heb ik de laatste twee jaren van nabij mogen meemaken hoe de discussie rond preventie en bestrijding van armoede zich ontwikkelt en waartoe deze heeft geleid.

De Sociale Conferenties zijn een uitvloeisel van de Armoedenota van 1995, en bedoeld om een zo breed mogelijk draagvlak in de samenleving te verkrij-

gen voor de aanpak van dit probleem. Een stuurgroep bereidt de conferenties voor. Deze bestaat uit vertegenwoordigers van de eerst betrokken departementen, van de Vereniging van Nederlandse Gemeenten (VNG), van genoemde wetenschappelijke instellingen en wordt inhoudelijk en organisatorisch ondersteund door het bureau B&A. Door middel van een breed samengestelde klankbordgroep houden we permanent contact met wat er in

ons land op het gebied van preventie en bestrijding van armoede en sociale uitsluiting gebeurt. En dat is heel wat! De klankbordgroep bestaat uit vertegenwoordigers van cliënten, anti-armoedebeweging, de kerken, werkgevers- en werknemersorganisaties en maatschappelijke instellingen op het gebied van welzijn, gezondheid, huisvesting en sociale zekerheid, organisaties van vrouwen, ouderen en gehandicapten. Niet voor

niets is voor deze opzet gekozen. Hoezeer ook armoede op de politieke agenda staat en kan worden vastgesteld, dat zowel rijk als gemeenten hieraan veel extra aandacht en geld besteden, het gaat niet alleen om bestrijden van armoede, maar vooral om het ontstaan van armoedesituaties te voorkomen en het gaat niet alleen om de inkomenskant, maar evenzeer om de sociale uitsluiting die van armoede het gevolg is. En dat kan de overheid niet alleen. Ik citeer nogmaals bisschop Muskens als hij zegt:

"Versta me goed: ik ben er niet voor dat de kerken alle sociale taken weer opnemen. Het mag niet zo zijn dat de over-

heid profiteert van het feit dat kerken een groot netwerk van vrijwilligers tot hun beschikking hebben. Maar er zijn nou eenmaal voorzieningen waar de staat niet in voorziet. Oude mensen worden verzorgd, maar de staat kan er niet voor zorgen dat ze zich nog gewenst voelen. Of dat ze eens een genoeglijke avond of een uitstapje hebben. Het maatschappelijk werk is altijd bereikbaar voor noodgevallen, maar kan er niet voor zorgen dat mensen be-

langstelling hebben voor elkaar. Er bestaan geen loketten voor sociale armoede."

En wat voor de ouderen geldt, dat geldt ook voor jongeren, voor vrouwen met jonge kinderen, voor gehandicapten. En wat voor de kerken geldt, dat geldt ook voor al die maatschappelijke organisaties en instellingen die in de klankbordgroep zijn vertegenwoordigd.

Net als bij ontwikkelings-samenwerking gaat de solidariteit ook hier 'boven over' via de democratische weg, in dit geval rijks- en gemeentelijke overheid. Maar evenals bij de solidariteit op mondiaal niveau de non-gouvernementele organisaties (NGO's) niet kunnen worden gemist, kan de overheid deze problemen niet voorkomen of oplossen zonder een breed maatschappelijk draagvlak, voor de uitvoering van vele taken, maar vooral voor het aandragen van de ideeën bij het zoeken van nieuwe wegen om tweedeling te voorkomen. Daartoe dienen ook de Sociale Conferenties.

Minister Melkert zei na de eerste conferentie in Zwolle:

Een nieuwe samenwerking met maatschappelijke organisaties, bedrijven, instellingen en individuele burgers, al dan niet via vrijwilligerswerk is noodzakelijk.

"De grote winst van de eerste Sociale Conferentie is die hele praktische sfeer van opgestroopte mouwen. De maatschappelijke tegenstellingen en de bijbehorende visies waren niet thuisgebleven, maar men heeft wel het vermogen opgebracht om daar overheen te stappen en praktisch op zoek te gaan naar perspectieven en veranderingen."

De conferentie in Ede bouwt voort op de inventarisatie van problemen en voorstellen van de eerste,¹⁰ en op de Voortgangsnota van het kabinet ten aanzien van de Armoedenota, waarin jaarlijks een overzicht wordt gegeven van de nieuwe stappen die zijn gezet op het pad van het armoedebeleid.¹¹ Daaruit en ook uit het eerder genoemde Jaarrapport Armoede en uit de Sociale Nota 1998¹² blijkt duidelijk dat, hoezeer ook de laatste jaren belangrijke overheidsmaatregelen zijn genomen op nationaal en lokaal niveau op het gebied van inkomensverbetering, beperking woonlasten, aanpak problematische schulden, aanpassing bij de uitvoering en harmonisatie van inkomensafhankelijke regelingen,¹³ het evenzeer gaat om sociale activering, om participatie in het onderwijs, om gezondheid, welzijn en maatschappelijke opvang, om mensen te verlossen uit hun isolement, om dak- en thuislozen, om de opvang van allochtonen en om kinderen uit arme gezinnen een toekomstperspectief te bieden. Het zijn dan ook al die maatschappelijke organisaties en instellingen die in de verkenningcommissies ter voorbereiding van de tweede Sociale Conferentie hun inbreng hebben geleverd, zoals die in de bundel 'Natte voeten in het poldermodel' zijn vervat en die gaan over de werkelijkheid van uitkeringsgerechtigden als vertrekpunt van

armoedebestrijding. En dan gaat het ook om cliëntenparticipatie bij de uitvoerende diensten, om ervaringen in de praktijk (150 projecten zijn daartoe gebundeld van gemeenten, organisaties en instellingen),¹⁴ om de rol van bedrijven en woningcorporaties, om de rol van de school,¹⁵ over ondernemende werklozen, over zorg als arbeid of zorg en arbeid, over gezondheidszorg en armoede en over verarming versus verrijking. Het zal u duidelijk zijn dat – tegen de achtergrond van deze ervaringen van de afgelopen twee jaar – ik met bijzondere belangstelling heb gekeken naar de passages in ons verkiezingsprogramma, die gaan over de manier waarop wij in ons land tegen de dreigende tweedeling in de maatschappij moeten vechten.

En ik ben niet teleurgesteld. Integendeel. Het programma geeft niet alleen aan wat er van de overheid mag worden verwacht, maar ook hoezeer hier (opnieuw) sprake moet zijn van een gezamenlijke verantwoordelijkheid als ik in hoofdstuk 5 'Balans tussen markt en maatschappij' lees:

"Er komen netwerken van overheid, wijk- en buurtwerk, cliëntenraden, zelfhulpgroepen, kerken, vakbonden, woningbouwverenigingen en nutsbedrijven. Doel is mensen te bereiken die het echt nodig hebben en hen optimaal van de beschikbare regelingen gebruik te doen maken. Een activeringsfonds geeft maatschappelijke en kerkelijke organisaties medeverantwoordelijkheid voor herstel van zelfredzaamheid."

Evaluatie CDA-verkiezingsprogramma

In het voorgaande heb ik ten aanzien van twee beleidsterreinen uiteengezet, hoezeer een herwaardering nodig is van de verantwoordelijke samenleving en

de sociale samenhang om deze een eigen plaats terug te geven naast markt en overheid. Dit is hét moment, na landelijke en lokale verkiezingen, door regeerakkoord en lokale bestuursakkoorden, om voor de door mij omschreven beleidsterreinen een structurele en integrale aanpak te garanderen op basis van de communitaristische filosofie. Met als kenmerk voor de politiek van het CDA de vier overwegingen aan het slot van het politiek manifest: "Daár ligt de kwaliteit van de samenleving. Zo wordt samen leven iets wat je niet alleen doet."

Het burgemeesterschap in Den Haag gedurende elf jaren heeft mij de overtuiging gegeven, dat die mensen en die organisaties in de samenleving er nog steeds zijn en er voor klaar staan om hun steentje bij te dragen. Hopelijk voelen ze zich opnieuw aangesproken door de consistentie en het realiteitsgehalte van manifest en programma, waardoor we weer samen met beide benen op de grond – en in de maatschappij – kunnen staan om de problemen van de dreigende tweedeling in de samenleving aan te pakken. ———

Mr. dr. A.J.E. Havermans is lid van de Rekenkamer en voorzitter van het Armoedebat. Hij was onder andere elf jaar burgemeester van Den Haag.

Noten

1. Mr. dr. A.J.E. Havermans, *De toekomst van de stedelijke samenleving. Erasmuslezing 1997*.
2. De bekleemde stad, *SCP-Cahier* 126, maart 1996.
3. Berichten over de sociale conferentie, *Nieuwsbrief* nr. 3, oktober 1997.
4. *De staat van de stad, voorlijingsrapportage Grote stedelijkheid*, bijlage bij *besluiting Binnenlandse Zaken* 1998.
5. Berichten over de sociale conferentie, *Nieuwsbrief* nr. 3, oktober 1997.
6. Amitai Etzioni, *The Sunday Times*. 'Een nieuw gevoel van verantwoordelijkheid', *Tijdschrift*

Ode, juli/augustus 1995.

7. Drs. Radboud Engbersen (NIZW) in de *Staatscourant* 179 van 18 september 1997.
8. *De kwetsbaren*, Tweede jaarrapport armoede en sociale uitsluiting 1997.
9. *Elk mens heeft een naam Pleidooi voor een sociaal Europa*. Arien Broers in gesprek met bisschop Muskens, Meinema 1997.
10. *Verslag Eerste Sociale Conferentie*.
11. *Voorlijingsnota Kabinet* 1997.
12. *Sociale Nota* 1998. Briel van het Ministerie SoZAWe van 16-09-97 bij de begroting van SoZaWe 1998.
13. *Rapport Commissie-Derksen WRR*.
14. *Natte voeten in het poldermodel*. Bundel praktijkvoorbeelden. Tweede Sociale Conferentie Ede, 30 oktober 1997.
15. Bijdrage Rein Zunderdorp in *Natte voeten in het poldermodel*.